

Odvolávání politiků. Obnova veřejnosti?*

DAVID VÁVRA**

„Na slušných lidech je zlé, že jsou tak zbabělí; zaná dávají si na nespravedlnost, ale za chvíli zase zavřou huby, navečěří se, jdou spát a zapomenou.“

Voltaire, v „Liškách na vinici“ LIONA FEUCHTWANGERA

Abstract: Recall of Politicians. Restoration of the Public?

This article presents a possible solution to the problem of the fall of the public in the political thought of Hannah Arendt and Jürgen Habermas. Arendt presents the public as the action of equal people discussing among themselves. Habermas sees it as the discussion of equal people too, but on the pages of newspapers or on radio waves. Both thinkers warn against the fall of the public and propose how to restore it. Arendt considers a system of councils to be a solution, whereas Habermas talks about the institutionalization of corresponding procedures of communication as a new form of the public. This article tries to put these solutions together. It applies Arendt's ideas to the communal or municipal level and those of Habermas to the national level, both in the context of the Czech Republic. One significant difference between a council system and the Czech political communal system is the recall of representatives. Recall can make representatives more responsible to citizens and citizens more engaged in politics so that they become the public, both at the communal and national level.

Keywords: recall, public, Arendt, Habermas

Za posledních šedesát let se můžeme setkat s mnoha spisy významných politických teoretiků poukazujících na úpadek veřejnosti ve smyslu politicky angažovaných občanů a nástup politicky apatické a manipulovatelné masové společnosti (srov. Mills 1966: 355–383; Habermas 2000: 231–280). Jinými slovy, stoupající nezájem občanů o správu věcí veřejných, jež přenechávají výhradně na bedrech svých zástupců. „Průměrný občan má pocit, že moc je vykonávána kdesi daleko a že na něj nebere ohled. Panuje pocit bezmocnosti vůči vládnímu aparátu, jenž jde svou cestou, aniž přitom přihlíží k zájmu prostých lidí, kteří očividně postrádají možnost upozornit na své potřeby. Zdá se, že neexistuje žádná cesta, jak by normální občan mohl tento proces ovlivnit; jeho celkový směr určovat nemůže a nemůže ani ovlivnit

* Rád bych touto cestou poděkoval dvěma anonymním recenzentům za poznámky a připomínky k původní verzi textu.

** Autor je interním doktorandem Katedry politologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity. Poštovní adresa: Katedra politologie FSS MU, Joštova 10, 602 00 Brno; email: vavra@fss.muni.cz.

jeho aplikaci ve svém individuálním případě. Tento efekt je tím větší, čím víc je politika soustředěna v rukou vzdálené centrální vlády a čím víc jsou zbyrokratizovány procedury, jejichž pomocí je vláda vykonávána“ (Taylor 1994: 40, srov. Fromm 1993: 127).

Obecně se můžeme setkat se dvěma širokými názorovými proudy zamýšlejícími se nad tímto vývojem. První, který můžeme nazvat *elitismem*, se s ním smiřuje. Argumentace představitelů tohoto proudu je jednoduchá. Politika je příliš složitá věc a lidé jsou příliš zaneprázdněni svými soukromými zájmy, než aby se o ni starali. Politika by proto měla být zaměstnání jako každé jiné, které by měla vykonávat k tomu určená a na její výkon připravená elita, opřená o podobně elitní a připravený byrokratický aparát (Svensson 1993: 144–153). Druhý názorový proud se snaží o zvrácení současného stavu a pokouší se nejrůznějšími způsoby o znovuzapojení občanů do politiky, o znovuoobnovení veřejnosti (srov. Taylor 1994: 17–54). Cílem tohoto textu je se nad jedním takovýmto způsobem zamyslet.

Politická teorie 20. století zná dva velké teoretiky pracující s pojmem veřejnost a zabývající se jejím vznikem, úpadkem a zejména snahou o její znovuoobnovení. Jde o židovskou myslitelku Hannah Arendtovou a německého sociologa Jürgena Habermase. Právě jejich myšlenky budou představovat výchozí bod tohoto textu.

Hannah Arendtová ve svých úvahách o veřejnosti prošla určitým vývojem. Na začátku byla její hlavní inspirací řecká *polis*, konkrétně Athény, protože zde objevila jedinou inherentně politickou aktivitu – *jednání*. To můžeme definovat jako politické rozhodování vzájemným mluvením bez použití násilí mezi navzájem/sobě rovnými občany. V rané fázi svých úvah Arendtová hovořila o úpadku jednání a jeho definitivní ztrátě pro člověka (srov. Arendt 1958). Později však svůj pohled přehodnotila, když své úvahy o *polis* a jednání doplnila myšlenkami o *revoluci* a *systému rad*, jako prostředku pro znovuoobnovení jednání, resp. nástroje pro jeho udržení. Podle Arendtové novověké revoluce nebyly ničím jiným než snahou lidí vybudovat veřejný prostor, kde by mohlo být uplatňováno jednání, tj. kde by se mohli lidé chovat jako občané. Systémy rad, které v rámci revolucí spontánně vznikaly, pak měly tento veřejný prostor udržet, protože představovaly nejlepší způsob jak zajistit účast občanů na politickém rozhodování. Systém rad si můžeme představit jako pyramidu, kdy nejnižší rady tvoří základnu, nejvyšší rada vrchol, který je se základnou spojen dalšími radami na různých úrovních. Podle Arendtové se tak na místa odpovědných lidí dostávali jen ti, kteří měli důvěru svých spoluobčanů, a ne ti, kteří byli navrženi politickými stranami. Navíc pokud zástupce ztratil důvěru občanů, mohl být kdykoli odvolán a nahrazen jiným zástupcem, který tuto důvěru měl (srov. Arendt 1971).

Jürgen Habermas chápe obsah pojmu veřejnost podobně jako Arendtová, jako každou konverzaci soukromých osob o obecných záležitostech, aniž by tyto osoby byly předmětem donucení, resp. jako racionální debatu, ve které vítězí silnější argument. Podíváme-li se ale na formu veřejnosti, najdeme jasné rozdíly. Habermas nevychází ani z *polis*, ani ze systému rad, ale z obyčejných médií – novin, časopisů, rozhlasu, televize, internetu. Média totiž umožňují *publicitu* politiky/věcí veřejných a zároveň jejich *kritiku* ze strany angažovaných občanů. Zatímco pro Arendtovou je nutná komunikace přítomných, z očí do očí, Habermas upřednostňuje virtuální konverzaci na stránkách novin nebo časopisů, čímž se daleko více přibližuje podmínkám moderní doby. Na možnosti tvorby politických rozhodnutí, resp. na kontrole volených představitelů se nepodílí jenom pár lidí, kteří se dokážou vměstnat na jedno náměstí, ale každý člověk, který je schopen číst/poslouchat a adekvátně reagovat na to, co čte/slyší.

Ale ani Habermas se nevyhýbá určité skepsi spojené s úpadkem veřejnosti. V průběhu doby totiž dle jeho názoru média přestala plnit svou zprostředkující funkci mezi politiky a veřejností, a stala se nástrojem politiků pro ovládnutí veřejnosti či spíše masové společnosti (srov. Habermas 2000). Proto se Habermas snaží veřejnost oživit *institucionalizací odpovídajících forem komunikace* (Habermas 2002: 87, 90), resp. *institucionalizací demokraticky utvářené vůle* (Habermas 2002: 91). Konkrétně řečeno jde zejména o svobodu slova, svobodný přístup k informacím, právo se sdružovat a shromažďovat, resp. práva ve vztahu k politickým institucím jako třeba petiční právo nebo právo ptát se volených zástupců a dostávat od nich adekvátní odpovědi.

To je ale podle mého názoru málo. Habermas nenabízí nic jiného než ochranu před politickou mocí, občan ale potřebuje více, potřebuje politickou moc samotnou, permanentně, nikoli jen v okamžiku voleb, kdy vybírá své zástupce. Moc je totiž jediný způsob, jak se zbavit pocitu bezmoci a tu Habermasem vymezené svobody a práva jednoduše nemohou dát. Lidé potřebují opravdový pocit, že jejich hlas je slyšen, že jejich požadavky jsou reflektovány, že jejich jednání má smysl, že pokud buší na správné dveře, bude jim otevřeno. Ve výsledku se tak může stát, že Habermasem předkládaná práva, svobody a publicita budou jen prázdným pojmem, protože je nikdo nebude využívat, ne proto, že by nechtěl, ale proto, že nebude věřit v jejich účinnost.

Určitý předobraz této situace můžeme vidět ve volebním právu. Pokud si myslím, že svým hlasem mohu něco rozhodnout, půjdu k volbám hodit do urny svůj volební lístek. Jestliže tenhle pocit nemám, zůstanu doma. S kritikou jako nástrojem publicity je to stejné. Pokud si nemyslím, že s její pomocí něčeho dosáhnu nebo něco změním, tak také přestanu kritizovat a přizpůsobím se danému stavu nebo jen zavřu oči, abych neviděl skutečnost. Musíme si uvědomit, že s pádem kritiky upadá i publicita. Ne že by třeba špatné jednání politiků bylo méně vidět, to možná právě naopak, ale ve chvíli, kdy občané před ním zavřou oči nebo se budou dívat jinam, publicita ztrácí svůj smysl. Pak ale nemůžeme hovořit o nějakém řešení, ale o naprosté rezignaci na jakoukoli změnu k lepšímu. A tady se vracíme zpět k Arendtové, o které si myslím, že může nabídnout řešení nedostatků v Habermasově konceptu.

Základní teze, na které stojí následující argumentace, je jednoduchá. Většina autorů, která srovnávala chápání veřejnosti u Arendtové a Habermase, zdůrazňovala časový aspekt, který oba autory staví proti sobě (srov. Benhabib 1996: 199–203). Arendtová se dívá do minulosti a vzpomíná na romantiku počátků demokracie v řecké *polis*. Habermas se na druhou stranu obrací do budoucnosti a hovoří o moderním sociálním státu a masové demokracii. Můj pohled je odlišný. Myslím si, že na srovnání obou autorů se můžeme podívat i z jiného pohledu, v jednom časovém bodě, ale z různých úrovní státu – celostátní a komunální. Vlastně už nejde o srovnání, ale o vzájemné doplnění a propojení myšlenek a představ obou autorů, přesněji o modifikaci Habermasových představ pomocí Hannah Arendtové. Tento svůj pohled bych teď rád představil, přičemž bych si vypomohl konkrétními reáliemi z českého prostředí.

V každém státě od určité velikosti můžeme hovořit o dvou a více úrovních výkonu (státní) moci. Pro jednoduchost vybírám pouze dvě základní – celostátní a komunální. Od sebe se liší zejména velikostí, ze které pak vyplývají další rozdíly např. v obsahu řešené agendy. Mimoto však můžeme nalézt odlišnosti i v mechanismu fungování politického systému, systému politických stran, i samotné veřejnosti. Důvodem tohoto je přece jenom kratší vzdálenost mezi občany a zástupci na komunální úrovni, jež dovoluje jejich větší angažovanost, větší možnost

jednat. Podle mého názoru tak můžeme veřejnost tak, jak ji chápe Arendtová, umístit na komunální úroveň a tu, o které hovoří Habermas, na celostátní. V prvním případě, který je podobný řecké *polis*, lidé jednají jako rovní s rovnými a společně debatují o osudu své obce a cítí, že vytvářejí a mají moc – základní předpoklad zbavení pocitu bezmocnosti. Chtěl bych však zdůraznit, že nehovořím o přímé demokracii ve formě referenda nebo plebiscitu, kdyby se občané scházeli na náměstí a společně hlasovali o každém problému či rozhodnutí.

Dále bych chtěl zdůraznit, že nejde ani o zrušení politických stran na komunální úrovni a jejich nahrazení pouhým jednáním občanů nebo jeho institucionalizovanou formou v systému rad. Proti zrušení politických stran hovoří funkce, které plní. Jde zejména o artikulaci a agregaci společenských zájmů, jež chrání politický systém před zahlcením požadavky občanů. Dále o funkci udržování permanentního spojení mezi voliči a politickým aparátem, kterou můžeme chápat jako výztuž daného politického systému. Proti jejich zrušení hovoří i to, že na komunální úrovni nemají takovou sílu jako na úrovni celostátní, o čemž svědčí např. počet nezávislých kandidátů zvolených do obecních zastupitelstev,¹ nebo volební systém, který dává občanům volnější ruku při výběru svých zástupců.

Pro zavedení systému rad hovoří struktura obecního politického systému, která je založena na podobné konstrukci. Občané vybírají zástupce do zastupitelstva a ti mezi sebou volí zástupce do obecní či městské rady. Tady si musíme uvědomit rozdíl oproti státní úrovni, protože např. členem vlády v České republice nemusí být nutně člen Poslanecké sněmovny. Jinými slovy řečeno, občanům může vládnout, a také často vládne, člověk, který nejenže nedostal, ale ani nemá jejich důvěru a oni to nemohou přímo ovlivnit. Další podobností, která zde existuje a která je možná i důležitější, je bezprostřední míra vztahu mezi občanem a jeho zástupci. Pro občana není neřešitelným problémem zajít na radnici zúčastnit se jednání zastupitelstva nebo třeba kontaktovat svého zástupce. Něco ale přesto chybí. A tím je permanentní vlastnictví moci mezi občany, které nalézáme v systému rad, protože vybraní zástupci jsou kdykoli odvolatelní. Občané sice předali část své moci na něho, ale pokud nebudou spokojeni, mohou si ji kdykoli vzít zpět. Toto v politickém systému komunální úrovně neznáme. Zástupci jsou zvoleni na určité období a po jeho dobu jsou takřka nedotknutelní.² Mohou si dělat, co chtějí, s tím vědomím, že teprve při dalších volbách, kdy se občané opět dostávají k moci, budou voláni k zodpovědnosti.³

Ideálním případem by bylo skrze veřejné mínění. Ve chvíli, kdyby politik viděl, že ztratil důvěru svých voličů, podal by demisi. Toto ale předpokládá rozvinutou politickou kulturu, kdy zástupce, který si je vědom toho, že ztratil důvěru svých voličů, odstoupí. Dalším by mohl být tlak např. některých specifických aktérů, např. investigativních novinářů, kteří jsou schopni zaměřit se na politicky „zajímavá“ témata a tak dlouho klást otázky, dokud nedostanou adekvátní odpovědi nebo dokud mlčení daného zástupce neusvědčí, že něco skrývá. Toto by pak mělo být spojeno s povinností se buď očistit a dokázat, že není vinen, nebo rezignovat a požádat o důvěru občanů v dalších volbách. Tím se opět dostáváme k veřejnému mínění a politické kultuře a není proto divu, že takhle to nefunguje, alespoň ne v České republice. Navíc na komunální úrovni tito novináři chybí a ti, kteří se touto problematikou zabírají, vyberou vždy jen téma, které je natolik zajímavé, že může být prezentováno celostátně.

Moc korumpuje, říká anglický myslitel Lord Acton, a proti moci lze postavit jedině moc, dodává Arendtová. Reálným řešením je problém udržení moci u občanů institucionalizovat

ve formě odvolávání politiků. Tento mechanismus se může zdát až příliš radikálním a nepřislušejícím k zastupitelské demokracii. Opak je ale pravdou. Za příklad nám mohou sloužit Spojené státy americké, kde je tento mechanismus bez problému používán. Poprvé byl zaveden již v roce 1903 na komunální úrovni v Los Angeles. V současnosti je používán v patnácti státech a Kolumbijském distriktu na státní úrovni a v 36 státech na místní úrovni. Co se týče frekvence užití, není malá. Na státní úrovni sice bylo úspěšně odvoláno jenom několik málo zástupců – konkrétně jeden guvernér a několik kongresmanů, ale na místní a okresní úrovni jde od roku 1903 do současnosti o více než 2 000 úspěšně odvolaných zástupců (Cronin 1999: 125–128).

Jedna z prvních otázek, která vyvstává na mysl, se týká zneužitelnosti tohoto mechanismu. Obecně můžeme říci, že existují dva druhy podmínek, jejichž splnění by mělo zabránit zneužití. První se týkají množství podpisů nutných pro zahájení řízení o odvolání a doby nutné k jejich sesbírání. Podíváme-li se opět do USA, zjistíme, že nejjednodušší podmínky nabízí Kalifornie. Občané musí sesbírat ve lhůtě 160 dní jen 12 % podpisů voličů z voličské účasti voleb, v nichž byl daný zástupce zvolen. Naopak nejtěžší podmínky najdeme v Kansasu. Zde je potřeba sesbírat 40 % podpisů ve lhůtě 90 dnů. Někde mezi pak můžeme zařadit Nevadu, kde je vyžadováno 25 % podpisů sesbíraných v 60 dnech. Druhým okruhem podmínek je nutnost nějakého právní normou stanoveného důvodu odvolání. Toto je vyžadováno jen v sedmi státech USA, přičemž nejčastěji se jedná o trestný čin nebo překročení pravomoci (National Conference of State Legislature 2006). Jak je vidět, nabízí se široká škála možností, jak zabránit zneužití tohoto mechanismu.

Nyní se musíme ptát, zda je tento mechanismus uplatnitelný i v České republice. Odpověď zní ano. Jedinou překážkou je stávající způsob volby komunálních politiků, protože poměrný volební systém není pro odvolání politiků vhodný.⁴ Volby by musely probíhat v jednomandátových okrscích na základě většinového volebního systému.

S tím pak souvisí další otázka. Pokud by k tomu došlo, byly by volební okrsky co do velikosti, či přesněji co do počtu voličů schopné napomoci deliberaci mezi občany, resp. jejich angažování? Znovu je odpověď kladná. Podíváme-li se do stávající právní úpravy – do zákona č. 128/2000 Sb., o obcích –, nalezneme ustanovení § 68 týkající se velikosti zastupitelstev. Pro stanovení počtu zastupitelů jsou určena dvě kritéria – počet obyvatel a velikost územního obvodu. Zákon pak explicitně stanoví rozmezí počtu zastupitelů v závislosti na počtu obyvatel. Územní kritérium proto můžeme chápat jen jako doplňkové.

Podíváme-li se na strukturu obcí v České republice podle počtu obyvatel, zjistíme, že z celkového počtu něco přes 6 000 obcí z nich více jak polovina má do jednoho tisíce obyvatel a 45,6 % populace České republiky žije v městech do 10 000 obyvatel. Přes 30 % obyvatel sice žije ve městech s více než padesáti tisíci obyvateli (ČSÚ 2004), ale nesmíme zapomínat, že až na výjimky jsou všechna statutárními městy rozdělenými do samosprávných městských částí nebo městských obvodů, které fungují na podobné logice jako menší město.⁵ Jak je vidět, omezení limitující efektivní participaci a debatu mezi občany a politiky ve formě: „*Kdo je můj zástupce, na kterého se mám obrátit?*“, nemusí být zase až tak veliké.

To potvrzuje i počet občanů připadající na jednoho zastupitele podle zákonné úpravy. Vidíme jasně čísla od 5 u nejmenší obce přes několik stovek u obcí střední velikostí po několik tisíc u největších, statutárních měst. Největším českým městem, na něž se vztahuje ustanovení tohoto zákona, je Brno. Prostým výpočtem zjistíme, že při 367 729 obyvatel (CSÚ 2005: 66)

a 55 zastupitelích připadá na jednoho zastupitele 6 686 obyvatel. Co se týče největšího českého města, Prahy, na něž se vztahuje samostatný zákon, je toto číslo 16 723 (ČSÚ 2005: 66).⁶ Ale na úrovni městských částí, resp. městských obvodů se dostáváme opět na 3 až 5 tisíc,⁷ protože s městskými částmi a obvody se zachází jako s obcemi a zde se přes tuto hranici nedostáváme – viz Tabulka č. 1.

Tabulka č. 1: Stanovení počtu členů zastupitelstva podle počtu obyvatel podle ustanovení § 68 zákona č. 128/2000 Sb., o obcích a počet obyvatel v jednotlivých velikostních skupinách obcí

Počet obyvatel	Počet členů zastupitelstva	Počet obyvatel na jednoho člena zastupitelstva		Počet obyvatel v jednotlivých velikostních skupinách obcí (2001)	
		Spodní hranice	Horní hranice	absolutní počet	procenta
do 500	5 až 15	5 ⁸	34	4 682 671	45,8
nad 500 do 3 000	7 až 15	71	200		
nad 3 000 do 10 000	11 až 25	272	400		
nad 10 000 do 50 000	15 až 35	667	1 428	2 185 141	21,4
nad 50 000 do 150 000	25 až 45	2 000	3 334	3 362 248	32,8
nad 150 000	35 až 55	4 285	6 686 ⁹		

Zdroj: autor

Z tohoto počtu navíc můžeme odečíst asi jednu pětinu, kterou tvoří lidé mladší 18 let, tedy lidé bez aktivního volebního práva. Není toto číslo ale stále příliš vysoké pro angažování občanů za odvolávání politiků? Podle mého názoru ne. Obsahem jejich činnosti není plnohodnotná správa obce, tj. každodenní scházení se na náměstí a hlasování, resp. hledání řešení pro jednotlivé problémy obce. Obsahem je jen hodnocení činnosti zvoleného zástupce, resp. jeho odvolání. Ani k jednomu není nutné, aby se občané scházeli na jednom místě. Hodnocení činnosti může probíhat jen v okruhu jejich známých nebo na stránkách obecních novin. Samotný akt odvolání se řeší podpisem petice, resp. účastí ve volební místnosti.¹⁰ Pro takovou činnost není 3 až 5 tisíc občanů příliš.

Nyní se dostáváme k efektu této změny. Dle mého názoru by takovýto mechanismus zajistil, že občané by neměli moc pouze v krátkém období voleb, ale permanentně, s tím, že by její větší část „propůjčili“ svým zástupcům. V ruce by jim pak zůstala jakási záchranná brzda zabráňující zneužití moci. Chtěl bych zdůraznit, že v žádném případě nejde o imperativní mandát. Výsledkem by bylo vytvoření hlubšího vtažení mezi voliči a zástupci ve formě častější komunikace, větší snahy zástupců znát přání a potřeby svých voličů, jejich názorů a pohledů na aktuální problematiku a zdůvodňovat před nimi svá rozhodnutí.

Na straně druhé by u voličů vzrostl zájem o problematiku politiky, protože konečně by zmizel onen pocit bezmoci a izolovanosti, pocit, že politická rozhodnutí jsou činěna někde daleko, aniž by brala v potaz něčí přání, že se s nimi nikdo nebaví a že je nikdo neposlouchá. Podle mě by tak jednak došlo k řešení toho, o čem jsme výše hovořili na začátku tohoto textu, jednak bychom v jistém smyslu mohli naplnit ideál Hannah Arendtové o jednání rovných s rovnými v rámci veřejného prostoru.¹¹

Myslím, že pocit moci na komunální úrovni by pak mohl pomoci Habermasovým představám. Jak jsem řekl výše, slabinou jeho pojetí je, že sice má institucionalizované náročné formy komunikace a demokratického utváření vůle a mínění, ale nemá to, co bychom mohli nazvat revolučním duchem či občanským ethosem. Pokud lidé nevěří, že budou vyslyšeni, nebudou volat, ale upadnou do apatie a jejich jedinou činností bude přizpůsobení. Vědomí moci na komunální úrovni, jež by vedlo k zbavení pocitu bezmoci, by se mohlo promítnout do celostátní úrovně, kam jsme umístili Habermasovo pojetí veřejnosti. Habermasova publicita by přestala být prázdným pojmem, ale funkčním nástrojem veřejného mínění. V jistém smyslu zde jde také o to nechat občanovi jeho moc. V tomto případě je mechanismus odvolání zvolených zástupců nejen nemožný, ale i zbytečný, protože publicita jako nástroj *mocných* občanů ve spojení s intenzivním užíváním tisku, rádia, televize či internetu je dostatečným prostředkem pro její udržení.

Samozřejmým předpokladem je změna, přesněji zlepšení politické kultury, která by ale byla jakýmsi „vedlejším produktem“ posílení občanů na komunální úrovni. Takového zlepšení lze dosáhnout jedině tak, že proti politikům se postaví *mocní* občané a ne jen beztvářá masa lidí či subjektů. Lokální veřejnosti Hannah Arendtové by tak mohly sloužit jako výztuž celostátní veřejnosti Jürgena Habermase, což je důležité proto, že pro dobré fungování demokracie není nutná veřejnost, ale *silná* veřejnost.

Poznámky

1. Ve volbách do obecních a městských zastupitelstev v roce 2002 nezávislí kandidáti získali 33 733 mandátů z 60 001 možných. Pro srovnání všechny strany zvolené do Poslanecké sněmovny ve volbách ve stejném roce získaly 21 350 mandátů (ČSÚ 2003: 707).
2. V případě České republiky můžeme odkázat na ustanovení § 55 odst. 2 a 3 zákona č. 491/2001 Sb., o volbách do zastupitelstev obcí, kde je vymezení zániku mandátu člena zastupitelstva. Konkrétně se tak děje odmítnutím složení slibu člena zastupitelstva nebo jeho složení s výhradou, rezignací, úmrtím, dnem voleb do zastupitelstva, dnem sloučení nebo připojení obcí, pravomocným rozhodnutím soudu, kterým byl člen zastupitelstva odsouzen k nepodmíněnému trestu odnětí svobody, ztrátou volitelnosti a neslučitelností funkcí. Přímá možnost občanů donutit svého zástupce odstoupit neexistuje.
3. Výmluvným je titulěk článku *Die Sekunden unserer Macht* (Vteřiny naší moci), který vyšel v německém deníku Frankfurter Allgemeine Zeitung 18. září roku 2005, tj. v den německých voleb do Bundestagu.
4. S mechanismem odvolávání se můžeme setkat jen u zástupců volených většinovým volebním systémem, protože u poměrného volebního systému by mohlo dojít k jeho zneužití. Toto si můžeme ukázat na velice jednoduchém příkladu. V jedné imaginární obci s výrazným předstihem vyhrály dvě pravicové strany. Získaly 30% hlasů a takřka nadpoloviční většinu mandátů. Tyto strany se dohodly, že by mohly ze zastupitelstva „odvolat“ zástupce levicové strany. Oběma stranám se podařilo zmobilizovat své voliče a dosáhnout dostatečného množství podpisů nutných k zahájení odvolání, následně i hlasů nutných k samotnému odvolání. V následných doplňovacích volbách se jim pak podařilo prosadit pravicového zástupce. V konečném důsledku pak pravicové strany získaly nadpoloviční většinu v zastupitelstvu.
5. Samozřejmě městské části, resp. obvody jsou omezeny ve prospěch statutárního města ve svých pravomocích ve srovnání s jinými obcemi. Např. nemohou vydávat obecně závazné vyhlášky.
6. Podle ustanovení § 48 zákona č. 131/2000 Sb., o hlavním městě Praze, má Praha 55 až 70 zastupitelů, přičemž v současnosti jich je 70.

7. Ustanovení § 68 zákona č. 128/2000 Sb. a § 88 zákona č. 131/2000 Sb.
8. Obec Vlkov v okrese České Budějovice má 21 obyvatel a 5 volených zastupitelů (ČSÚ 2005: 54).
9. Brno.
10. Bez pochyby by celý proces odvolávání musel být upraven tak, aby nemohlo dojít k manipulaci s občany. Jednalo by se zejména o úpravu užívání médií, tedy primárního zdroje informací občanů. Toto je nutné z toho důvodu, aby odvolávání zůstalo nástrojem nespokojených občanů namířeným proti politikovi a nestalo se např. nástrojem jednoho politika proti druhému, protože v takovém případě by odvolávání ztratilo svůj původní smysl, tj. zvýšit moc občanů.
11. Sama Arendtová uváděla mezi hlavními důvody nechuti občanů participovat sociální podmínky a nedostatečné ústavní zakotvení příležitosti pro participaci (Canovan 2002: 229–232).

Literatura

- Arendt, Hannah. 1958. *The Human Condition*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Arendt, Hannah. 1971. *On Revolution*, New York: The Viking Press.
- Benhabib, Seyla. 1996. *The Reluctant modernism of Hannah Arendt*, Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Canovan, Margaret. 2002. *Hannah Arendt. A reinterpretation of her political thought*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Cronin, Thomas E. 1999. *The Direct Democracy. The Politics of Initiative, Referendum and Recall*, toExcell: New York.
- Český statistický úřad. 2003. *Statistická ročenka ČR 2003*, ČSÚ: Praha.
- Český statistický úřad. 2004. *Počet obcí a obyvatel v jednotlivých velikostních skupinách obcí podle výsledků sčítání lidu v letech 1921–2001*, Praha: ČSÚ. On-line text přístupný na: [http://notes2.czso.cz/csu/edicniplan.nsf/t/F6003C7509/\\$File/40320114.xls](http://notes2.czso.cz/csu/edicniplan.nsf/t/F6003C7509/$File/40320114.xls), kontrolováno 15. IX. 2006.
- Český statistický úřad. 2005. *Statistická ročenka ČR 2005*, ČSÚ: Praha.
- Fromm, Erich. 1993. *Strach ze svobody*, Praha: Naše vojsko.
- Habermas, Jürgen. 2000. *Strukturální přeměna veřejnosti. Zkoumání jedné kategorie občanské společnosti*, Praha: Filosofia.
- Habermas, Jürgen. 2002. *Teorie demokracie dnes*, Praha: Filosofia.
- Mills, Charles, Wright. 1966. *Mocenská elita*, Praha: Orbis.
- National Conference of State Legislature. 2006. *Recall of State Officials*, Washington: NCSL. On-line text přístupný na: (<http://www.ncsl.org/programs/legman/elect/recallprovision.htm>), kontrolováno 15. IX. 2006.
- Svensson, Palle. 1995. *Teorie demokracie: brněnské přednášky*, Brno: CDK.
- Taylor, Charles. 1994. „Liberální politika a veřejnosti.“ In: *Liberální společnost*. Ed. Krzysztof Michalski. Praha: Filosofia, str. 17–53.
- Zákon č. 128/2000 Sb., o obcích ve znění pozdějších předpisů.
- Zákon č. 131/2000 Sb., o hlavním městě Praze ve znění pozdějších předpisů.
- Zákon č. 491/2001 Sb., o volbách do zastupitelstev obcí ve znění pozdějších předpisů.